

Comunitats rurals i canvi institucional als Prepirineus (segle XIX)

Jacinto Bonales Cortés
Universitat de Lleida

En els darrers anys nombroses investigacions han demostrat que l'economia i la societat dels Pirineus occidentals catalans no responien, als segles XVIII i XIX, a un arcaisme estàtic incapaç de crear creixement econòmic a causa d'unes institucions comunitàries generadores d'immobilisme.¹ Aquesta visió es basava en els minsos o nuls creixements demogràfics considerats com a índex d'evolució de la situació social i econòmica; però no es tenia en compte les estructures –variants, això sí– que formaven un model social i econòmic fonamentat en la baixa densitat de població i, per tant, en una flexibilitat dels recursos naturals disponibles, al temps que afavoria la *recol·locació* o reproducció social de tots o la major part dels membres de cada unitat econòmica (la casa) dins el marc regional.² Aquest model es basava en la titularitat i/o regulació col·lectiva (amb generació de normes) de gran part del terme i, en major o menor grau, de totes les activitats econòmiques, però fent-se una explotació individual. Això era possible gràcies a dos factors bàsics: el control de la conflictivitat interna i externa a nivell local i comarcal (és a dir, el control de la policia i la justícia); i la compatibilitat d'una cohesió interna, el manteniment de la titularitat i la generació de normes al sí de la universitat, amb l'explotació individual dels recursos. Tot dins una economia comarcal fortament mercantilitzada tant en productes com en factors que possibilitava processos d'acumulació, endeutament i importants moviments de canvi social a llarg termini.³

1. Al marge de nombrosos articles, hem de destacar el treball de BRINGUÉ PORTELLA, 1995. SANLLEHY SABÍ, 1996. BONALES, 2003.

2. Sobre el funcionament del model veieu BONALES, Jacinto (2003); exemples concrets del que representà el model en la construcció d'un paisatge i en l'estructuració de l'espai veieu: BONALES, 2004a. També a BONALES; RAVENTÓS, 2001.

3. Per aquesta qüestió veieu BONALES, 2003: capítols 2 i 7; alguns exemples també a BONALES, 2004b.

Alguns autors han assenyalat que aquest model responia a la hipertròfia ramadera de les comunitats muntanyenques que centraven els seus conflictes en qüestions de policia rural de pastures, i que l'explotació de les muntanyes comunals responien a la màxima racionalització per a aquests ecosistemes.⁴ A causa del gran pes ramader i pastoral es formarien unes fortes comunitats rurals propietàries o quasi-propietàries òptimes gestores del territori. Ara bé, l'estudi dels Prepirineus mostra l'existència de les mateixes institucions en un lloc on les pastures tenen un pes secundari i on prima el conreu dels productes de la trilogia mediterrània. Cal pensar, doncs, en l'existència d'uniques institucions formades sobre un substrat pre-feudal i definides i consolidades des de la crisi baix medieval al marge de la hipertròfia ramadera, essent una clara continuïtat física dels Pirineus i Prepirineus navarresos i aragonesos⁵.

En el present article observarem els canvis a nivell institucional que es van donar en aquesta societat de muntanya amb la irrupció del liberalisme, tot i incidint en les solucions de continuïtat, fent finalment un balanç del que significà tot el procés que podem anomenar de co-integració institucional.

Semblances i diferències de la Conca de Tremp amb els Alts Pirineus

L'àrea dels Prepirineus (en concret la Conca de Tremp, al Pallars Jussà), és de muntanya mitja tenint com a cota màxima els 2077 metres del Boumort; envoltada de serres per tot arreu i travessada pel riu Noguera Pallaresa al nord pel congost de Collegats (i el riu Flamicell pel congost d'Erinyà), i al sud pel congost de Terradets. Els seus sòls calcaris i de gres i el clima submediterrani continental amb fortes fluctuacions de temperatura i sequera estival i hivernal determinen una vegetació mediterrània de secà amb predomini de l'alzina carrasca, el roure i el boix. Dins aquest territori, al segle XVIII i principis del XIX, no hi ha les pastures pròpies dels alts Pirineus i, donada l'escassetat del rec (destinat tot ell a horts i mínims camps de blats), no hi ha prats artificials. Malgrat tot té un pes important la ramaderia, en concret el bestiar oví, explotat per les cases *grans* de cada poble amb un doble objectiu: d'una banda la participació en el comerç, i d'altra, com a principal, l'obtenció d'adob per a la refertilització de la terra de conreu, motiu que explica l'aprofitament de pastures i rostolls en forma de ramats individuals.⁶ Els conreus principals (que gairebé monopolitzen els camps prepirinencs) són el cereal (*segalós*, barreja de forment i sègol), la

4. Al respecte veieu els diferents articles dins BRUNET; BRUNET; PAILHÈS, 1993. Així mateix, per a una interpretació de tots els Pirineus centrals i occidentals de la vessant francesa veieu ZINK, 1997.

5. Seguint els plantejaments establerts per IMIZCOZ BEUNZA, 1993. I IMIZCOZ BEUNZA; FLORESTÁN, 1993.

6. Tal i com també passa a la Segarra: TELLO (1995: 329-371).

vinya i l'olivera,⁷ tots ells inclosos en les mateixes parcel·les mitjançant bancals intercalats amb diferències emperò, entre els termes de més altitud i els situats a les faldes i pla de la Conca.⁸

Aquests conreus són menats, en general, directament pels possessors dels béns,⁹ predominant la petita explotació pagesa (quadres 1 i 2) que gaudeix dels béns en franc alou o quasi (sense títols en contrari, anomenats béns propis de les cases) i de l'explotació de terres de titularitat col·lectiva.

Quadre 1 Estructura de la propietat de veïns de la zona de monocultiu de segalós, 1864

Interval Hectàrees	Escarlà		Espills		Esplugafreda		Orrit		Sapeira		Tercui	
	% P	% S	% P	% S	% P	% S	% P	% S	% P	% S	% P	% S
< 1	0,00	0,00	8,70	0,26	0,00	0,00	13,64	0,76	15,38	0,93	0,00	0,00
>=1 - <5	31,25	7,12	21,74	4,68	55,56	11,74	27,27	11,90	33,33	14,79	20,00	4,54
>=5 - <10	12,50	6,33	13,04	5,77	0,00	0,00	45,45	44,92	33,33	41,05	6,67	4,41
>=10 - <20	50,00	74,91	13,04	14,14	33,33	59,20	9,09	21,36	17,95	43,23	46,67	44,35
>=20 - <40	6,25	11,64	43,48	75,15	11,11	29,06	4,55	21,05	0,00	0,00	26,67	46,70

Nota: P = propietaris, S = superfície. No inclosos els terratinents. Fonts: Arxiu Municipal de Tremp (AMT), fons Arxiu Municipal de Sapeira, amillament de 1864.

7. Evidentment el grau d'autoconsum varia d'una explotació a l'altra, però en conjunt aquests productes tenen una clara sortida cap al mercat. El cereal és deficitari a la zona malgrat el monocultiu de les zones més altes; acumulat per diferents sectors socials aquest pateix uns preus més alts que a la plana d'Urgell però segueix la mateixa evolució als segles XVIII i XIX que els preus de la regió econòmica de Catalunya i Aragó; preus més alts deguts a la venda d'aquest producte a l'alta muntanya. El vi és el producte més preuat i venuda la major part de la producció als alts Pirineus, tractant-se les vendes fins i tot abans de les collites. Pel que fa a l'oli es ven la major part de la producció també a l'alta muntanya però existeix un greu dèficit que és cobert per les importacions del pla i sub-Pirineus (Àger, Llitera, etc.). Sobre les xarxes de comerç veieu BONALES, 2003, i BONALES, 1998.

8. Diferències degudes a la combinació, d'una banda, de les estratègies d'adaptació i reducció dels riscos climàtics, i d'altra per les opcions preses davant les característiques variables en el temps de la demanda de productes en el mercat regional. Així, per exemple, a la zona plana de la Conca predomina el policultiu intercalat de cereal, vinya i olivera que ocupa, a Salàs de Pallars el 1867 el 94,07% de la superfície conreada; dades que per a Talam pugen el 1880 al 89,39%. En canvi a la zona alta on es combina més l'explotació agro-silvo-pastoral es tendeix al monocultiu de cereal; així a Castellet l'any 1740 aquest ocupava el 69,73% dels conreus, que pujava al 95,44% l'any 1945; i Castellnou de Montsec l'any 1880 tenia un 55,63% de monocultiu de cereal. L'especialització en monocultius arbustius només es va donar allà on la reduïda mida del terme i l'absència d'emprims impedié l'expansió demogràfica en base a l'extensió del

Quadre 2
Estructura de la propietat de veïns de la zona plana de policultiu.

Interval Hectàrees	Salàs, 1867		La Pobla, 1853		Aramunt, 1864		Vilamitjana, 1862	
	% Prop.	% Sup.	% Prop.	% Sup.	% Prop.	% Sup.	% Prop.	% Sup.
<1	52,09	10,45	5,40	0,34	18,64	2,03	14,53	1,39
>=1 - <5	39,23	41,33	31,08	10,57	50,85	32,70	50,43	23,66
>=5 - <10	4,82	16,58	27,03	19,43	19,49	33,38	23,08	27,83
>=10 - <20	2,89	17,57	27,03	38,89	10,17	27,84	6,83	17,45
>=20 - <40	0,64	7,04	6,76	15,87	0,85	4,05	3,40	17,58
>= 40	0,32	7,03	2,70	14,90	0,00	0,00	1,71	12,09

Nota: Salàs inclou Sensui i les terres que els particulars de Salàs posseeixen als termes d'Aramunt, Talarn i La Pobla de Segur. La Pobla de Segur inclou el poble de Sant Joan de Vinyafrescal i el terme de Gramuntill, així com les terres que els particulars d'aquests posseeixen al terme de Salàs. Prop = propietaris; Sup = superfície. Fonts: Arxiu Municipal de Salàs de Pallars, amillarament de 1867; Arxiu Municipal de la Pobla de Segur amillarament de 1853 i amillarament d'Aramunt de 1864; AMT, fons Arxiu municipal de Vilamitjana, amillarament de 1862.

L'estructura social és similar a la que trobem als alts Pirineus: una o dues grans cases (explotacions agro-silvo-pastorals) a cada poble, un grup de cases mitjanes, i la resta de cases petites que no arriben a ésser autosuficients i que han d'anar a jornal o realitzar migracions estacionals.¹⁰

Vistes aquestes qüestions, cal preguntar-se perquè hem de considerar aquesta zona dins la Catalunya en franc alou pagesa i comunitària. Per respondre cal observar les principals característiques de les institucions, en concret el funcionament del règim senyorial, les institucions polítiques i administratives i la jerarquització dels drets de propietat. Des del punt de vista del règim senyorial els termes del Prepirineu occidental català pertanyen al "*país de quèstia*";¹¹ aquí els senyors

model de conreu predominant; així a Puigcerrocs l'any 1716 el 100% de la superfície conreada seguia el sistema de policultiu a bancals intercalats, però l'any 1840 presentava un 22,51% de monocultiu de vinya. D'altra banda Puimanyons, que arribaria a despoblar-se traslladant-se la població a la Pobla de Segur, passà, del 60,99% de policultiu l'any 1740 al 77,60% de monocultiu d'olivera l'any 1840 gràcies, sense dubtes, a les característiques d'orientació i pendent del reduït terme. Les dades s'han extret de BONALES, 2003.

9. Sobre les característiques del minoritari accés a la terra de forma contractual veieu BONALES, 2001.

10. Tal i com ens mostren pel Pallars Sobirà BRINGUÉ PORTELLA, 1995; o per Andorra CAMADE BOYER, 2001.

11. Sobre les característiques de les senyories d'aquests territoris de quèstia veieu algunes consideracions a ZINK, 1997: 48, 145-146, 453; i SERRA, 1998: 18-19. Sobre la quèstia al Prepirineu BONALES, 2003: 340-350.

només cobraven rendes de la participació sobre el delme i la quèstia,¹² si bé en alguns casos compten amb *Quadres* senyorials i era molt general la possessió del domini directe sobre els molins. En tot cas no hi ha capbreus, i els que es documenten són més llevadors de rendes que capbreus pròpiament dits, no existint, doncs, un control o domini sobre la terra. Pel que fa a les institucions polítiques i administratives, com arreu la universitat juga el paper predominant; aquestes s'organitzen en institucions a nivell local de caire assembleari (el Consell General) i a un nivell superior en consells de vall (Consell General de Baronia) amb l'objectiu de crear normes (*Ordinacions*) per l'aprofitament dels recursos col·lectius i per a solucionar problemes de diversa índole.¹³ Els Consells Generals locals creen normes d'obligat compliment per a tots els residents al terme sobre ús i aprofitament dels espais col·lectius, però també sobre les terres particulars, a més d'altres aspectes de la vida econòmica. Mitjançant la norma creada, la universitat controla la policia: el batlle és un doble agent del senyor i de la comunitat, en fer complir la norma comunitària sota el poder executiu atorgat per la justícia senyorial¹⁴. Sense entrar en més detalls destacar que les universitats tenen ple dret de definir, sense participació senyorial ni reial, els seus límits, podent-se agregar o segregar sempre que sigui dins una mateixa baronia, encara que poden pertànyer a una institució supra-local malgrat no ésser de la mateixa baronia.¹⁵

Però és en els drets de propietat on veiem clarament el paper predominant de la universitat; els béns de transformació (molins, forns), estan sota el control de la universitat, ja en ple domini (per conquesta històrica), ja per concessió reial de les aigües (els nous o els establerts a precari per demanda de les universitats en evitar potencials problemes amb els senyors), ja posseint el domini útil, com és general a Catalunya,¹⁶ així mateix infraestructures com les segles de rec són de la universitat, per herència històrica o per concessió reial.¹⁷ D'altra banda, i aquí recau el més important, les terres col·lectives són en franc alou reconegut pels senyors a favor de les universitats, o tinguts per aquestes per posses-

12. També anomenada talla o fogatge.

13. No incidirem sobre aquestes institucions; pel Prepirineu ens remetem a BONALES, 2003: capítol 3, i algunes reflexions a BONALES, 2002. Per les comarques pirinenques BRINGUÉ PORTELLA, 1995, SANLLEHY, 1996, i PIQUÉ BADIA, 1998.

14. Quan la comunitat entra en conflicte amb el senyor (normalment aquest mitjançant els arrendataris de rendes), el batlle gairebé sempre està absent o malalt, exercint el paper de jutge el regidor primer.

15. És el que va passar amb alguns termes del Comtat d'Erill quan el senyor va vendre les jurisdiccions de la Terreta entre finals del segle XVII i principis del XVIII. Algunes comunitats, malgrat quedar fora de la jurisdicció del comtat van mantenir la seva presència a la universitat de vall del comtat (que incloïa la Terreta, la Vall de Boí, la Vall de Cabdella i la Col·lecta de Llevata) fins que al darrer quart del segle XVIII Aulàs i Torre de Tamúrcia es van separar de les institucions del comtat degut al plet que enfrontava els pobles amb el comte (al respecte hi ha referències a l'Arxiu Notarial de Tremp [ANT], llibre 173, folis 74v i 79 de l'any 1778).

16. Al respecte veieu OLIVARES PERIU, 2000.

17. Sobre els conflictes per les aigües i la seva canalització per la universitat veieu BONALES, 2000.

sió immemorial sense títols ni accions al contrari, de tal manera que poden comprar i vendre, arrendar, empenyorar, permutar, hipotecar, concedir drets i treure'n o crear empius sobre dits bens col·lectius, així com sobre els béns de transformació agrària (en cas de possessió del ple domini sobre aquests darrers) sense llicència ni permís i sense pagar res ni al senyor ni a la corona.¹⁸ La terra del terme és, en darrera instància, de la universitat, que disposa a voluntat dels béns rònecs. Igualment, els béns individuals dels pagesos són en franc alou (excepte en les relacions contractuals entre ells) reconegut des d'antic o béns col·lectius consolidats com a particulars pel temps (mitjançant l'aprisio, presura i omnes causae) en una zona on la terra susceptible d'ésser conreada és major que als alts Pirineus. L'emfiteusi, doncs, no existeix més que com a un contracte entre dues parts i és francament minoritària.¹⁹

El que més volem remarcar és la similitud, si no igualtat, del sistema socioeconòmic (des d'un punt de vista institucional i d'evolució d'estructures) del Prepirineu amb el dels alts Pirineus. Des de la crisi demogràfica del segle XIV (i tenint en compte l'existència com a substrat d'herències de sociabilitat anteriors), i de forma consolidada al segle XVI, ens trobem amb una societat ben definida que es basava en el control de la demografia, dels recursos naturals i de la policia i justícia locals. Una societat, doncs, de baixa densitat de població, amb una població fluctuant a l'alça o a la baixa segons la situació econòmica regional, que ve modulada per una política de les cases i de les comunitats rurals amb diferents mecanismes pel control efectiu del nombre d'explotacions econòmiques (cases) mitjançant el sistema de successió (herència universal indivisa, però amb mecanismes de recolocació dels altres fills dins el terme, la comarca o la regió, convertint-se l'emigració dels cabalers en estructural); el control dels drets polítics i econòmics dels nous vinguts o dels fills no hereus (amb la regulació del dret de veïnatge anomenat *afillament*); i el control del mercat dels béns individualitzats o propis de les cases (amb fórmules com la fadiga del comú, la quística comunal sobre béns col·lectius individualitzats venuts a forasters, o l'acollament dels béns rònecs). Sense oblidar el control dels recursos naturals i llur explotació amb la creació de normativa sobre els béns individualitzats i no individualitzats (amb pràctiques com bannir el terme o la creació de normativa específica sobre els béns de titularitat col·lectiva); i el control de la policia local i la justícia per tal de fer efectiva la normativa.

18. Evidentment existeixen excepcions, especialment pel que fa als despoblats; així els senyors tenen en domini territorial a Baiarri (del duc de Cardona-Medinaceli), Montllobar (del Baró d'Eroles), Arbul (de la Comanda de Susterris) i de Carreu (del Baró d'Abella després d'un procés a la Reial Audiència contra les universitats de la baronia d'Abella). Menció apart és el cas d'Isona, on sembla que es va fer un establiment emfiteutic col·lectiu de tot el terme als habitants per 10 lliures anuals sense poder cobrar mai, a la pràctica, el lluisme.

19. Com hem assenyalat més amunt, (BONALES, 2001).

Tot plegat ens mostra l'existència de petites comunitats rurals, amb uns recursos, al Prepirineu, força flexibles (que permeten l'increment de la superfície conreada o el canvi de tipus d'aprofitament) i que basen les seves explotacions en l'aprofitament individual dels recursos però sota una titularitat (en part) i normativa col·lectives. Això implica una cohesió interna de la comunitat a través de la negociació continua formal i informal de tots els seus membres per tal d'assolir les seves necessitats i interessos, i un control mutu que abastava tots els actes quotidians. No s'ha d'entendre aquest sistema com a generador d'una suposada igualtat social i econòmica de les cases que formen les comunitats rurals. Tot el contrari; aquest sistema de negociació, explotació i titularitat genera fortes desigualtats internes (amb força dinamisme), i es va mantenir com a viable fins als segles XIX i XX, facilitat per l'emigració tradicional que pateixen les comunitats; una emigració per baix en les fases de crisi, una emigració vertical i contínua dels cabalers de totes les cases, i una emigració per dalt de les principals cases en el seu procés d'ascens social i creixement patrimonial; més dinàmic aquest procés, pel que sembla, als Prepirineus que als alts Pirineus.²⁰ Els grups socials dominants, donat que el mercat de força de treball és molt restringit i que no tenen un control efectiu del factor terra, tendeixen a portar a terme estratègies econòmiques basades en el comerç i en el crèdit.²¹

És evident que amb el Decret de Nova Planta es produiran canvis, però cal destacar sempre la continuïtat de les institucions de forma il·legal o no legal. Així mateix, predominarà la norma a la llei encara que en ocasions, quan la negociació dins la comunitat rural es trenca entre sectors, s'acudirà a la llei tot i tornant a la norma quan les tensions es relaxen o apareixen problemes amb agents exteriors. Això és facilitat pel fet que el sistema és defensat davant els senyors absents i davant els corregidors per les elits sorgides del marc comunitari que fan funcions d'assessorament jurisdiccional i corregimental.

Cointegració institucional i ruptures del liberalisme

El liberalisme portà a terme unes reformes legislatives que suposarien, en cas d'aplicar-se sistemàticament, un trencament radical de totes les institucions i estructures als Pirineus i Prepirineus.²² Però si des d'un punt de vista econòmic hom pot parlar de cointegració lenta i contínua des d'una economia moderna de

20. BONALES, 2003: capítols 2 i 7.

21. Igual com a d'altres àrees de muntanya europees. Per als Alps veieu FONTAINE, 1994.

22. Els canvis en conjunt a la zona es detallen a BONALES, 2003. Per a la desamortització eclesiàstica veieu SOLSONA SORROSAL, 1994. Per la desamortització civil BONALES, 1999. Per l'alienació de la gestió, els plans d'aprofitament forestal i l'evolució de l'aprofitament a BONALES, 1997: 527-595. Per al Pallars Sobirà, pel que fa als comunals i a les societats veïnals, un exemple a GIL, 2000. Una visió de conjunt de les societats veïnals al Pallars Sobirà a ESPIAU, 2001.

muntanya mercantilitzada cap al capitalisme que només té moments de trencament important a les dècades de 1920-1930, des d'un punt de vista institucional també hem de parlar de co-integració.²³ Així hem de constatar l'existència d'unes institucions i mecanismes d'articulació del sistema comunitari d'Antic Règim, i davant d'ells unes mesures revolucionàries liberals; entre ambdues es van donar unes solucions de cointegració que podem resumir en tres blocs: aspectes polítics i jurídics; la propietat i gestió dels béns col·lectius; i la transformació dels drets de propietat particular.

Marc polític i jurídic

En primer lloc hem de tractar del marc polític però més enllà de la importància del carlisme, integrisme i republicanisme com a moviments de dissidència i les postures al respecte a la zona, volem endinsar-nos en l'evolució de les institucions, en la creació del marc de participació i administració.²⁴ El marc bàsic a nivell local durant l'Antic Règim era el Consell General. Evidentment tenia un caire bàsicament econòmic i social, però no podem obviar el seu pes polític en una dualitat inseparable. Aquesta participació, amb el liberalisme, com amb la Nova Planta, quedava esborrada legalment, instaurant el sufragi restringit en els diversos àmbits institucionals – administratius, quedant en mans d'uns pocs la capacitat política de decisió. D'altra banda, fins la revolució liberal el següent marc polític i administratiu que lligava el món local amb l'estat era d'abast comarcal: el corregidor (governador civil i militar) i la delegació de rendes. Si el segon era merament administrador d'impostos i rendes estancades, el primer exercia la representació estatal amb poders polítics, militars i judicials. Però donat el seu origen foraster, desconexor de les lleis catalanes i dels costums pirinencs, estava envoltat d'un grup d'assessors jurídics fills dels Pirineus que eren qui, a darre- ra instància, feien i desfeien, segons ús i costum del país.²⁵

23. Sobre la base teòrica i un exemple de la cointegració del capitalisme veieu BOUCHARD, 1994. Malgrat que l'arribada de la carretera a la Conca de Tremp a la dècada de 1870 provocà un increment considerable de les mercaderies forasteres als mercats de muntanya, no es van produir canvis importants en les estructures econòmiques fins al segle XX, excepte, és clar, la important descapitalització pagesa que transvasà capital del món rural comarcal cap a l'exterior, fonamentalment urbà. Per aquesta qüestió ens remetem a la nostra tesi doctoral. Encara que els grans canvis del segle XX pràcticament no han estat estudiats més que parcialment, sí que s'ha treballat en sectors específics i, més generals, per a la segona meitat del segle. Veieu entre d'altres VICEDO RIUS, 1990, TERRAUBELLA MIRABET, 1990, o BONALES, 2004c. Per a la segona meitat del segle és d'obligada lectura el llibre ALDOMÀ, 1999.

24. Sobre els moviments de dissidència a la zona veieu ARMENGOL SEGÚ, 1993a. També a ARMENGOL SEGÚ, 1993b. Sobre la dissidència respecte a l'estat en les àrees de muntanya properes a Catalunya veieu THIBON, 1988. O els diferents articles dins BRUNET; BRUNET; PAILLIÈS, 1993.

25. "Por lo comun á quel es un militar ignorante del dró, inexperto, y sin conozimnt" alguno en el mando político, y así es preciso que se valga para el despacho de uno de los pocos Abogados de aquella Villa [de Tremp] que en clase de Assór haze un papel despotico en el mando, y como qualquiera que se elixa para este

La solució de cointegració, en quant a política local, passà per l'adaptació del Consell General en juntes veïnals (encara que no reconegudes oficialment), que tendeixen a donar una veu única de tota la comunitat davant els districtes municipals. Donada la petita mida de les comunitats, l'estat liberal creà la figura del districte municipal que agrupava tot un conjunt de pobles en una sola administració política, segons la llei d'ajuntaments de gener de 1845.²⁶ Això significava la pèrdua de capacitat d'actuació de la comunitat rural en referència a que algunes podien arribar a no tenir cap representant dins la corporació donat l'elevat nombre de nuclis, o no tenir majoria, havent d'acceptar la normativa imposada per altres pobles; sense oblidar que moltes comunitats que ara formaven un únic districte municipal tenien conflictes seculars pels límits i drets comunals.²⁷ Per tal de fer front a aquest problema es va minimitzar la mida dels districtes municipals mitjançant el frau en les dades demogràfiques, com queda palès al cens de població (quadre 3), una actuació més dins el que venia essent i seria la doble visió, real i oficial, del món rural de muntanya.²⁸

encargo esta regularmte enlazado en ella, y en otros pueblos del partido con [...] parentescos, suele suzeder que en la administracion de justicia se mezclan frecuentementê algunos respetos particulares". Respostes al qüestionari de Francisco de Zamora, Arxiu Nacional de Catalunya, microf. 99 corresponent a Biblioteca Real de Madrid, sign. 1676.

26. Aquesta mesura suposà la supressió del 55,7 % dels municipis de la província de Lleida, fonamentalment situats als Pirineus; BURGUEÑO, 1995: 202. La grandària dels municipis, segons el nombre d'habitants fou una constant preocupació dels governs que el 1845 suprimiren tot municipi amb menys de 160 habitants justificant-se en la reducció de la despesa pública i la funcionalitat administrativa. Un exemple òptim per al país basc a DÍAZ DE ARCAYA, 1919. Posteriorment, amb l'intent de reforma municipal de 1868 es va intentar reduir encara més el nombre de municipis passant, a la Conca de Tremp, dels 29 existents des de 1845 (83 termes al segle XVIII) a només 17 (projecte de gener de 1868) o 16 (projecte de febrer de 1868): BONALES, 2003: 118-120.

27. Entre els conflictes que als segles XVIII o XIX van arribar a la Reial Audiència cal destacar Isona i Covet (municipi d'Isona); Serradell i Erinyà (municipi de Toralla); Puimanyons i Sant Joan de Vinyafrescal (municipi de La Pobla de Segur), o Moror i Alzina (municipi de Sant Esteve de la Sarga), sense comptar que els que es van solucionar fora de la reial audiència afecten a la major part de pobles de la comarca.

28. Sobre el frau generalitzat que consolida la cultura política del "*país miserable*" veieu, per la cornisa cantàbrica, DOMÍNGUEZ MARTÍN, 1996.

Quadre 3
Habitants en cada poble cap de municipi, i pobles limítrofs. Exemple.

Municipi	Poblacions	1787	1830	1842	1857	1888
Alsamora	Alsamora	48	117	51	555	133
	Sant Esteve de la Sarga	52	81	58	58	105
	Castellnou de Montsec	46	148	66	88	140
	La Clua	33	25	40	44	94
Castissent	Castissent	60	95	69	494	110
	Eroles	148	116	64	115	211
	Pígols	147	74	33	97	121
Sapeira	Espills	37	58	32	64	80
	Tercui	57	47	35	12	79
Espluga S.	Espluga de Serra	39	30	53	543	154
	Aulàs	16	15	11	18	14
	Castellet	40	25	39	62	57
	Masos de Tamúrcia	19	15	11	34	40
	Torre de Tamúrcia	38	20	28	42	75
Serradell	Serradell	49	198	98	875	256
	Erinyà	148	271	110	54	271
	Ribert	203	194	185	48	263
	Toralla	56	73	60	79	91
	Torallola	72	51	33	57	76

Nota: Una anàlisi més acurada, i origen de la taula a BONALES, 2003.

En segon lloc, un cop formats els districtes municipals, es va donar un caràcter merament administratiu a l'ajuntament, tot i formant-se les dites juntes veïnals a cada poble, i escollint d'1 a 3 membres com a representants de cada comunitat davant l'ajuntament, sistema que hem pogut veure continuat en alguns municipis fins a la dècada de 1990.²⁹

Pel que fa al segon marc territorial el liberalisme allunyà el marc polític de decisió i el situà a Lleida, el que feia que les influències de l'elit comarcal s'allunyessin. Però la posada en marxa d'una xarxa d'influències, clientelar si es vol, que unia política, negocis i relacions familiars solucionà el problema, essent Pascual Madoz un element clau per a la integració política en els primers moments, però recaient la consolidació en mans de les elits comarcals procedents

29. Per exemple a Sant Esteve de la Sarga, compost per 10 antics ajuntaments agregats, i amb només cinc regidors. Aquestes característiques, i el funcionament de les juntes veïnals van fer que gairebé no s'elaboressin ordenances municipals (que afectarien a totes les comunitats del municipi), elaborant la normativa bàsica les juntes al marge dels ajuntaments.

de l'Antic Règim i les noves elits sorgides del procés d'ascens social de principis del segle XIX que substituïren la noblesa emigrada³⁰.

Pel que fa al marc jurídic ens centrarem en dos aspectes, la capacitat jurídica de la comunitat rural i els mecanismes d'imposició de normes de dita entitat. La universitat d'Antic Règim tenia plena personalitat jurídica; podia defensar els seus interessos ja com a actora ja com a defensora en les diverses instàncies judicials i exercia dita capacitat al llarg del segle XVIII i principis del XIX tot i pagant-ho mitjançant l'endeutament col·lectiu, venent parcel·les de terra col·lectiva o concedint drets de guarda o vedats.³¹ Aquesta capacitat de defensa dels interessos col·lectius desapareix, en gran part, amb el liberalisme. Les comunitats per si soles no podien accedir a la justícia, ho havia de fer l'ajuntament del districte municipal amb autorització del Governador Civil provincial previ acord a favor de la Diputació Provincial: calia l'aportació de proves concloents i demostrar la capacitat econòmica de fer-se càrrec de les despeses judicials. La solució de coïntegració passava per diverses vies: l'acceptació de la normativa liberal sotmetent-se a l'acord o denegació de les autoritats superiors;³² l'actuació, en el seu cas, de les societats veïnals en lloc del poble o municipi;³³ en els conflictes entre comunitats dins d'un mateix districte l'actuació del jutge municipal amb testimonis d'homes bons i edicte final de l'alcalde;³⁴ i el més comú, la utilització de la con-

30. Encara s'han de fer treballs de base sobre aquesta problemàtica, però hi ha prou referències a la òptima articulació en diferents documents, com la correspondència de Pascual Madoz amb ajuntaments (amb l'ajuntament de Tremp a l'arxiu del Patronat Municipal Josep Lladonosa d'Alguaire), les sol·licituds d'inclusió al cens electoral d'habitants de diferents pobles per part de les elits comarcals (llibres d'actes de la Diputació Provincial de Lleida), o directament en diferents actes dels protocols notariais donant fe de denúncies del funcionament del sistema electoral (hi ha molts exemples a l'ANT.).

31. Fonamentalment mitjançant la imposició de redelmes que prenen una gran rellevància al segle XVIII. Al respecte veieu BONALES, 2003: 297-315. Sobre l'endeutament col·lectiu en general a Catalunya veieu OLIVARES PERIU, 2000; o CIFRE, 1996.

32. Així trobem al jutjat de primera instància de Tremp plets que van enfrontar Palau de Noguera i Vilamitjana el 1843; Ribert i Castelló d'Encús el mateix any, o Vilamitjana i Montesquiú l'any 1844 (Arxiu Municipal de Tremp, fons Arxiu del Jutjat de Primera Instància, Llibre registre de causes).

33. Hem de diferenciar clarament entre Societats Veïnals i Junes Veïnals, ja que les segones són juntes il·legals o no legals en forma d'assemblea de veïns, i les primeres són societats amb personalitat jurídica que s'han creat per adquirir (a la desamortització) o mantenir béns col·lectius. En aquest sentit, al marge de la desamortització es van crear societats seguint el següent procés: un o alguns veïns fan expedient de domini sobre un terreny abans col·lectiu (segons terminologia del XIX, comunal), reconeixent-lo l'ajuntament com a propietat privada d'aquest veí. Un cop reconeguda la propietat per part d'aquest, s'inscriu al seu nom en el Registre de la Propietat (o s'escriptura a la notaria), i després es crea una societat amb la resta de veïns fent-los participants d'una part indivisible de dits terrenys. Entre d'altres destaca el cas d'Isona (Arxiu Notarial de Tremp, llibre 15, foli 98 de 1849).

34. És el cas, per exemple, del conflicte sobre emprius entre els pobles de Beniure i Castellnou de Montsec, al municipi de Sant Esteve de la Sarga, que fou solucionat per aquesta via amb confirmació per edicte de l'ajuntament l'any 1935 (Fons documental de Sant Esteve de la Sarga, Edictes, sense classificar).

còrdia amb àrbitres d'altres comunitats com tradicionalment es venia fent, evitant així arribar als tribunals.³⁵

Dins de la dicotomia entre llei i norma que es venia donant, l'exercici de la justícia, és a dir els mecanismes per a fer efectiva la norma, requeia en mans del batlle que com hem dit era el representant del senyor jurisdiccional alhora que membre actiu de la comunitat rural havent de fer complir les normes dictades pel Consell General. La resolució del batlle podia ser apel·lada a la cúria senyorial. Aquesta, excepte en el cas del Marquesat de Pallars, estava presidida per l'assessor jurisdiccional que era, sempre, un membre destacat de l'elit comarcal que feia predominar l'ús i estil del país a la llei general. El liberalisme trenca tot aquest entramat en centralitzar i assumir el poder judicial l'estat; però a nivell local es manté el control tradicional tot i canviant el batlle pels jutge i fiscal municipal (del districte i no de cada comunitat, això sí), que farà el mateix paper de guardià de la norma comunitària. Però es trenca amb el mode anterior a nivell comarcal en instal·lar-se el jutjat de primera instància que farà predominar sempre la llei liberal encara que tenint en compte la consuetud local. En tot cas aquest jutjat era poc utilitzat en els conflictes entre comunitats, solucionant-se els problemes, com hem dit, majoritàriament al marge de les noves institucions.

Propietat i gestió dels béns de les universitats

El que ha estat considerat com el principal atac del liberalisme a les estructures comunitàries és el procés de desamortització i l'alienació de la capacitat de gestió dels espais col·lectius. Com hem dit, les muntanyes i en general totes les terres no pròpies de les cases pertanyien a la universitat, ja en franc alou reconegut pel senyor jurisdiccional, ja com a possessió immemorial gairebé mai discutida pel senyor, sense pagar cap càrrec per l'ús ni similars³⁶. Sota aquests títols la universitat venia, comprava, hipotecava, arrendava, repartia, etc. béns considerats com a col·lectius tot i gaudint de la seva possessió plenament, com a propietària, fent cas omís a les restriccions al respecte que imposava la Nova Planta.³⁷ Aquests

35. Són abundants els casos que opten per aquesta via, com l'arbitratge de 1842 entre Castellnou de Montsec i Sant Esteve de la Sarga per la possessió d'una porció del Montsec i l'empriu; el de 1847 entre Talarn i Palau de Noguera pels límits dels termes; el del mateix any entre Orrit i Areny pels empris de pastures; o la concòrdia entre Orcau i Suterranya per les pastures i llenyes (rectificada el 1848) o entre Talarn i Santa Engràcia el 1860 per l'afitament dels termes (ANT, protocols diversos).

36. Sobre el caràcter de franc alou veieu, entre d'altres obres seves, BRINGUÉ PORTELLA, 1998. A la Conca de Tremp hi ha reconeixement de possessió en franc alou als termes del Marquesat de Pallars i Vescomtat de Vilamur, a la Baronia d'Abella, a la Baronia d'Orcau, Claverol, etc.; i reconeixement de franqueses, privilegis, llucions i altres a Tremp, Talarn, Orrit, Llimiana, Castissent, Baronia d'Eroles, Baronia de Mur, etc.

37. Són nombrosos els documents al respecte; per exemple entre 1721 i 1855 localitzem als protocols de l'Arxiu Notarial de Tremp un total de 146 vendes de terres per part d'universitats a la Conca i 11 vendes a carta de gràcia. La documentació ens proporciona també notícies de creacions d'empris com la venda

títols, especialment pel que fa al reconeixement de la possessió en franc alou de les muntanyes, donaven, dins el marc jurídic d'Antic Règim, un grau de propietat molt superior a d'altres títols (com els feus senyorials donats per la Corona o altres senyors) que s'identificaren com a propietat plena i particular en el nou marc jurídic liberal. Així, igual com a Galícia es van aglutinar totes les diferents formes de possessió de béns col·lectius identificant-los com a *comunals*,³⁸ a Catalunya es van considerar com a iguals els espais sotmesos a l'usatge *Stratae* concedint llur ús i empriu (allà on l'empriu és igual a ús i aprofitament comunal) a les comunitats els senyors i rei, i els espais posseïts en franc alou per les comunitats (on l'empriu no es refereix a ús i aprofitament comunal, sinó dret d'ús sobre els béns col·lectius d'altri). D'aquesta manera, tots aquests béns col·lectius van ser considerats com a públics seguint l'ideari jurídic predominant de primacia del dret romà i germànic, oblidant-se de la llei consuetudinària i de l'evolució mil·lenària dels drets de propietat del marc jurídic de l'Antic Règim.³⁹ Com a tal es van considerar fins a finals del segle XX, quan per solucionar els continus problemes a les terres gallegues entra també en joc la consideració de muntanyes veïnals en ma comuna (al cap i a la fi també públiques), sense desenvolupar-se la llei a les comarques catalanes.⁴⁰

Aquesta titularitat pública afectà les muntanyes que o bé van ser declarades d'utilitat pública, o bé no es van privatitzar, donant-se una clara indeterminació a l'actualitat en la resta que, en cas de tornar a tenir interès econòmic efectiu els dits terrenys, provocarà algun conflicte.⁴¹

del dret de la universitat d'Espills a favor de la d'Esplugafreda en una partida del seu terme a principis del XVIII (Delegació de Lleida de Medi Ambient, Expedients dels treballs de rectificació del Catàleg de Monts d'Utilitat Pública, Espills); de vendes a carta de gràcia de totes les muntanyes d'una universitat com és el cas de Comiols a favor de la universitat de Conques el 1750 (redimida la carta de gràcia per la universitat de Figuerola d'Orcau; Arxiu Històric Comarcal de Balaguer, Protocols notariais, 16.1.1., foli 310v i següents); o compres en dates tan tardanes com 1819 i 1822 en què el Comú de veïns de la Pobra de Segur adquireix terres de rec al terme (ANT., llibres 248 foli 162v i 250, foli 3).

38. Una bona síntesi de la qüestió a ARTIAGA, 1990, i a ARTIAGA; BALBOA, 1992.

39. Considerats béns públics i per tant dels ajuntaments, sense tenir en compte la dissociació existent des d'antic entre ajuntaments (merament administradors) i universitats (amb institucions pròpies) i que queda palès abans de la Nova Planta (per exemple amb la dualitat d'institucions a llocs com Conques on l'ajuntament estava format per tres braços: el militar, l'eclesiàstic, i el tercer estat compost per tres veïns nomenats pel Consell General; evidentment l'ajuntament no tenia cap poder sobre els béns col·lectius que estaven sotmesos a les decisions del Consell General i, com a molt, a la normativa general establerta pel Consell General de la Baronia d'Orcau), al llarg de tot el segle XVIII (amb actuacions diferenciades dels regidors d'una banda i dels Consells Generals d'altra, encarregant-se els primers de les qüestions fiscals i, com a molt, dels arrendaments de béns de propis com molins i herbes sobreres, i els segons regulant tota la normativa referida als béns, les vendes, etc.) i fins i tot al segle XIX ja mitjançant les juntes veïnals, ja consolidant-se les universitats com a Comuns diferenciats dels ajuntaments, com és el cas del Comú de Particulars de la Pobra de Segur. Sobre aquesta qüestió, molt tractada en la nostra tesi doctoral: BONALES, 2003.

40. Sobre la importància d'aquesta llei a Galícia veieu GRUPO DE ESTUDIO DE LA PROPIEDAD COMUNAL, 2004.

41. Gran part de dits terrenys no han estat inscrits al Registre de la Propietat; segons el cadastre fotogràfic de 1959 la titularitat és força complexa. Considerant el total dels béns col·lectius a mitjans del segle

La desamortització havia de suposar un trencament sense continuïtat del sistema comunitari, però el seu resultat, quant a les muntanyes, fou d'una mínima privatització (quadre 4). Els principals espais van ser exceptuats de la venda com a monts d'utilitat pública, i de la resta, el principal problema amb que es va topar l'administració fou el desconeixement de dits terrenys. Davant d'això Hisenda va declarar en venda les muntanyes que els ajuntaments havien demanat exceptuar per aprofitament comunal. Malgrat tot, la major part de terres col·lectives no van ser conegudes una part fins a principis del segle XX, i l'altra part fins al cadastre fotogràfic de la dècada de 1950.

Quadre 4
Resultat del procés desamortitzador de terres col·lectives
a la Conca de Tremp

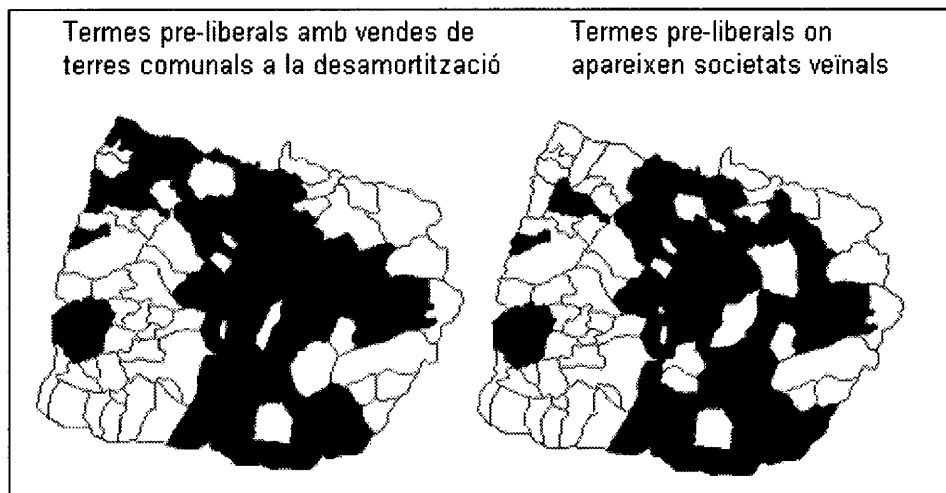
Tipus	Hectàrees	% sobre el total col·lectiu	% sobre la superfície total de la Conca
Compres individualitzadores	2242	4,28 %	2,14 %
Compres per societats veïnals	3940	7,52 %	3,77 %
Exceptuats com a M.U.P.	20824	39,74 %	19,91 %
Exceptuats per Aprofitament Comunal	1691	3,23 %	1,62 %
Exceptuats per Devesa de Bous	781	1,49 %	0,75 %
Resta d'espai no processat i errors en les cabudes	22917	43,74 %	21,91 %

Font: BONALES, 1999: 154.

XX (el 47,6% de la superfície de la Conca de Tremp), el cadastre assenyala com a "comunal" el 57,42% de dits béns, com a propietat del "Comú de Veïns" d'algun lloc el 10,97 %; com a propietat del "municipi" o de "l'ajuntament" el 29,17%; i la resta (per sota de l'1 % del total en cada cas) sota titularitat de associacions de veïns, societats veïnals, mancomunitats de veïns, societats de propietaris, associacions de propietaris, proindivís de propietaris i, també, a nom de juntes veïnals com "junta administrativa" o "junta veïnal". Més detalls a BONALES, 1999 i 2003.

II-lustració 1

Comparativa de la desamortització i la formació de societats veïnals

Pel que fa a les muntanyes subhastades, un gran nombre va quedar sense pastors donada l'alta pressió de les comunitats, de la Diputació Provincial (que va fer el possible per endarrerir al màxim el procés desamortitzador als partits dels Pirineus) i de la xarxa política. Malgrat tot, algunes muntanyes es van vendre, participant en les subhastes moltes comunitats rurals mitjançant la creació de societats veïnals (il·lustració 1).⁴²

Similar va ser el procés quant als béns de transformació agrària (molins fariners, d'oli i forns de pa); sobre aquests els senyors posseïen en molts casos el domini directe, mentre que altres (una minoria) eren de les universitats en franc alou. El mateix liberalisme, en un primer moment, obrí la porta a la conquesta d'aquests béns per part de les universitats: ja en el trienni liberal es van abolir els monopolis senyorials i començaren a construir-se forns i molins pels comuns; però a mitjans de segle dits béns van ser considerats com a béns de propis dels municipis i per tant desamortitzables, ja sigui en la seva totalitat (els de franc alou de la comunitat), ja sigui només el domini útil, mantenint el directe els senyors. Alguns van ser privatitzats, comprats per societats formades a l'efecte d'exploitar-los, però, igual que passarà amb les terres col·lectives, les comunitats van reaccionar formant societats veïnals per construir-ne de nous o comprar a les subhastes dits béns.⁴³

42. Veieu tots els detalls a BONALES, 1999.

43. Així per exemple es va subhastar i vendre el domini útil dels molins d'oli d'Aramunt i Salàs (el directe era del Duc de Medinaceli), de Figuerola i Guàrdia (el directe del duc d'Hijar), Sant Martí de la Vall (del

Juntament amb la propietat, l'altre aspecte que afectava directament les estructures comunitàries fou l'alienació de la capacitat de generació de norma per l'aprofitament dels recursos. Si a l'Antic Règim les normes eren generades per les pròpies universitats mitjançant la negociació als Consells Generals (i fora d'ells en la negociació informal), inseparablement al procés de desamortització vingué la gestió administrativa estatal dels comunals, uns per la seva protecció com a Monts d'Utilitat Pública, i els altres després sota els paràmetres d'un aprofitament correcte o científicament racional, havien d'estar sotmesos a la planificació dels agrònoms de Fomento, tot i generant les normes bàsiques d'accés i aprofitament de les muntanyes i indicant, cas per cas (dels béns coneguts per l'administració, és clar), les quantitats i tipus de bestiar a pasturar, fusta a tallar i llenya a extraure, pagant el corresponent 10 % del valor de taxació ja sigui de les subhastes de sobrants, ja de l'assignat com d'aprofitament veïnal. Per tal de fer efectives aquestes xifres, Fomento (i després Hisenda) demanaven als ajuntaments les quantitats a indicar en els Plans d'Aprofitament Forestal anual. Els ajuntaments decidien les quantitats que havien d'anar a subhasta i les d'ús veïnal fent d'intermediaris entre les juntes veïnals i l'administració. Si a això sumem l'escassa capacitat de control de la guarderia rural, dels agents forestals i finalment de la guàrdia civil,⁴⁴ i la seva convivència quotidiana amb les autoritats i els *caps grossos* dels pobles podem entendre que es mantinguessin la normativa i aprofitament comunitaris: va continuar el conreu sobre els terrenys considerats com a comunals, fins i tot dins dels monts d'utilitat pública, sense cap mena de pagament i només sotmès a la normativa comunitària; les pastures sempre van ser legals (hom tenia els permisos corresponents ja que els pobles demanaven llicència per un nombre arbitrari de caps de bestiar) si bé les normes imposades (com el ramat únic o el lloc d'entrada a la muntanya) mai es van dur a terme i no van rebre cap mena de pressions per part de les autoritats competents; així mateix l'extracció de llenya

Prior de Meià), i de Tremp (del sagristà de la col·legiata i del benefici de Sant Domènec); i els molins de farina de Figuerola (domini directe de la comunitat eclesiàstica de Conques), de Guàrdia i de Suterranya (del Duc d'Hijar); d'Isona (del Capítol d'Urgell), de Salàs (del Duc de Medinaceli), de Vilamitjana (dels Dominics de Tremp) i de Tremp (del sagristà de la col·legiata i del benefici de Sant Domènec); sense oblidar els molins d'oli i farina establerts pel reial patrimoni sota cens, que es van privatitzar en la seva totalitat de dominis com era a Palau (fariner), Sant Romà d'Abella (d'oli) i Talarn (d'oli i de farina). A més es van subhastar i vendre els molins de ple domini de les universitats com el d'oli d'Isona, el d'oli i de farina de Llimiana, el d'oli de Palau i el de Sant Serni. Entre els assenyalats van adquirir-los societats veïnals els de Salàs, Suterranya, Talarn i Vilamitjana. Les societats veïnals, a més, van construir molins i forns de pa com a Erinyà i Serradell, Aramunt, Sant Martí de Canals, Cellers, Llimiana o Salàs, sense oblidar-nos dels que van comprar els drets del domini directe a l'antic senyor, com a Sant Salvador de Toló, o les que van mantenir la propietat de tots els béns generadors de renda com a la Pobla de Segur. (BONALES, 2003).

⁴⁴. Així la guarderia rural gairebé no es va desplegar a la comarca, havent-hi només alguns homes a Isona, però poc temps; d'altra banda els agents forestals havien de vigilar a la Conca una mitjana de 17000 hectàrees cadascun, essent pràcticament inoperant la seva actuació. Sobre l'actuació de la guàrdia civil veieu l'exemple del municipi de Sant Esteve de la Sarga a BONALES, 1997.

va continuar com abans, segons la normativa tradicional, i sobre la fusta i el carboneig sí que hi va haver un major control, però no de les autoritats sinó de les pròpies comunitats rurals que ja havien restringit les activitats a finals del segle XVIII. No cal dir que allà on hi havia societats veïnals no es van produir gaires d'aquestes qüestions ja que eren considerades com a terres privades al marge de la regulació estatal.

En resum, capacitat gestora i normativa mitjançant les juntes veïnals i les societats veïnals, possessió de béns per ocultació, creació de societats i construcció de béns de transformació agrària, i capacitat de fer efectiva la norma mitjançant el jutge i el fiscal municipals a escala bàsica, i el manteniment de concòrdies i plets als tribunals en grans conflictes entre comunitats, fan que sembli que tot continuava com abans, però en canvi podem dir que les transformacions liberals van acabar d'arrel amb el sistema comunitari tradicional i fou mitjançant la consolidació dels drets de propietat individual i de la consideració com a públics dels béns col·lectius.

La propietat individual

La legislació liberal, en general, no generà un trencament radical en la conformació dels drets de propietat individual consolidats en els períodes anteriors (al marge, és clar, de les desamortitzacions).⁴⁵ Si d'una banda establia un nou marc jurídic, de l'altra creava uns instruments que permetien una adaptació amb més o menys tensions al nou marc. En aquest apartat veurem els diferents tipus de possessió de la terra durant l'Antic Règim a la Conca de Tremp i les transformacions que rebran als segles XIX i XX.⁴⁶

El primer aspecte que cal destacar és l'evolució dels drets col·lectius sobre les terres obertes. Aquest dret col·lectiu tant difós arreu, com era l'aprofitament de pastures un cop llevada la collita, gairebé havia desaparegut a la major part de la Conca de Tremp a mitjans del segle XVIII. La gran difusió del policultiu a franges intercalades de la trilogia mediterrània feia que el temps d'entrada del bestiar als camps quedés reduït a un parell o tres mesos l'any i que, poc a poc, i per la pròpia normativa dels Consells Generals anés desapareixent tant pels danys que podien ocasionar, com pel valor creixent del fem, monopolitzat per poques cases. No obstant, a les boïgues i cortades sobre terres de titularitat col·lectiva, on predominava el cereal en monocultiu, sí que es mantenia el dret de peixena,

45. Són nombrosos els estudis al respecte; entre d'altres DE DIOS; INFANTE; ROBLEDO; TORIJANO, 1999. CONGOST, 2000, o SEBASTIÀ; PIQUERAS, 1987.

46. No entrarem en figures com l'emfiteusi, clarament minoritària a la comarca i que segueix les línies generals de l'evolució d'arreu de Catalunya, o les vendes a carta de gràcia, molt difoses i que des de les dècades centrals del segle XIX comencen a minvar en prendre rellevància el debitori a estil de comerç com a principal mecanisme de crèdit. Per aquestes i altres figures a la zona veieu BONALES, 2003: capítol 7.

igual com a les zones més altes de la comarca. És en aquestes zones perifèriques on el dret de terres obertes es convertirà, poc a poc, en un contracte verbal on el propietari de la terra dóna el rostoll o l'erm a canvi de fer bogar el bestiar i fer pletes per tal d'obtenir un mínim d'adob directe.

En una escala de més a menys grau d'individualització dels drets de propietat els vedats particulars ocuparien el lloc corresponent a la mitificada propietat "*perfecta*" liberal. A diferència dels Alts Pirineus, on hi ha una contínua pressió per obtenir vedats "també anomenats drets de guarda o còltia", sobre terres de conreu sense dubte per ser prats de sega, als Prepirineus el mateix neguit es té per aconseguir el vedat sobre terres destinades a bosc o mont mitjà. La majoria dels existents al final de l'Antic Règim procedeixen del període de crisi baix medieval (vedats dels *capmassos*), sense oblidar els creats al segle XVII i els nous de finals del XVIII i principis del XIX concedits per les universitats endeutades. Aquests béns sotmesos a vedat o guarda no tindran, com és evident, cap problema d'adaptació al marc legal liberal.

En segon lloc trobem les terres pròpies de la casa. Són els béns que formen el patrimoni rústic d'una casa, tingudes des d'antic (*immemorial*), comprades o tretes del *comunal* per avantpassats i consolidades com a propietats particulars sota el dret de presura, estant sotmeses (variant segons la normativa de cada universitat) a les pastures col·lectives com a terres obertes. I igual que els vedats seran majoritàriament inscrits al registre de la propietat previ assentament en els llibres d'amillament.⁴⁷

Com a *cortades* hem d'entendre les artigues o terres de titularitat col·lectiva sotmeses a conreu permanent. A diferència dels Alts Pirineus on les terres i bòigues eren concedides per les universitats, als Prepirineus (on la baixa densitat de població en relació als terrenys susceptibles d'ésser conreats feia que hi hagués un continu excedent de recursos) l'accés a la terra comunal per part dels veïns era lliure i, com a molt, era registrada en el llibre d'estimes o terres quistiades per tal d'evitar conflictes entre veïns per dites terres i llurs límits. El procés era molt simple: el veí en qüestió marcava una terra amb fites i llaurant els contorns. Des d'aquell moment tenia un any de termini per esboïgar la terra marcada, si no ho feia qualsevol altre veí ho podia realitzar en nom propi. Un cop esboïgat, tenia dos anys per conrear-la. El conreu podia ser continu i hereditari però si es deixava la terra 3 anys sense treballar qualsevol altre veí podia fer-ne ús.⁴⁸ La gran

47. La inscripció en el registre segueix majoritàriament tres vies: la presentació d'escriptures (minoritàri excepte en les compravendes); la descripció de tots els béns d'una casa per l'hereu quan, mort l'ascendent propietari, presenta el testament que el nomena hereu universal; i l'expedient de domini. Malgrat tot, les terres no necessàriament s'inscrivien, restant només documentada la propietat als documents fiscals. La no venda dels béns facilitava el manteniment de la propietat sense registrar, així com les vendes realitzades com a contractes particulars sense acudir a la notaria.

48. Pràctica comuna a tota la vall de l'Ebre: per a Aragó veieu PÉREZ SARRIÓ, 1999: 106; per a Navarra IRGAITE, 1996.

majoria d'aquestes terres, especialment en els primers moments de les fases de creixement demoeconòmic, acabarien formant part de les terres pròpies de la casa, per possessió *immemorial* facilitada en plantar-hi arbres fruiters. Aquest sistema d'accés a la possessió de la terra no serà vàlida dins el nou marc jurídic liberal, però totes les fonts documentals ens parlen del seu manteniment fins i tot dins dels Monts d'Utilitat Pública i amb coneixement dels agrònoms forestals.⁴⁹ La seva consolidació com a propietat es donà en els altres terrenys (no en els M.U.P., consolidats com a públics) de la mateixa manera que les terres pròpies de les cases. Al respecte cal destacar l'escassa incidència de la llei de rompudes arbitràries, que es proposava legalitzar aquestes terres de conreu permanent pagant una taxació a Hisenda.⁵⁰

Igual com les anteriors, les boïgues són d'accés lliure dels veïns d'una comunitat, i segueixen els mateixos passos, però amb la particularitat de treballar-se la terra només entre 4 i 10 anys, abandonant-se després per a la seva regeneració arbustiva espontània. Trobem, mitjançant informació oral, boïgues fins a la dècada de 1950 fins i tot dins de terrenys declarats d'utilitat pública. Aquestes mantindran la titularitat (ara pública) tant per l'emigració com per la impossibilitat d'accés mecanitzat a la zona o per la inviabilitat econòmica de la inversió.⁵¹

Finalment hem de parlar de dues figures cabdals per comprendre bé el caràcter propietari de la universitat d'Antic Règim i que tenen a veure amb el domini final que aquestes institucions tenen sobre la terra. Al llarg de tot el segle XVIII els béns rònecs o de "*cases perdudes*" d'un terme passaven al cap d'uns anys a mans de la comunitat rural. La universitat o bé venia dits béns entre el seus veïns, o "*acollava*" una família per assentar-se al terme, viure a la casa i treballar les terres, fent al mateix temps acte d'afillament. Igualment, quan una casa acumulava molts deutes amb la comunitat rural (ja sigui el pagament del cadastre i altres imposicions, el redelme o altres pagaments comunals, o, el més habitual, tot plegat), la universitat expropiava un bé d'aquesta casa i el venia a algun veí, tot saldant el deute. El liberalisme, emperò, expropia ambdues fórmules tot i canalitzant l'estat la subhasta dels béns, ja sigui com a béns rònecs (i per tant de l'estat) ja sigui per deutes de la contribució.

49. Així, per exemple, l'any 1890 els agrònoms de Fomento comptabilitzen al M.U.P. Ordials i Graller de Gulp més de 700 bancals entre boïgues i terres permanents. Més exemples i anàlisi de les reaccions de les institucions a BONALES, 1997: capítol 6.

50. En aplicació del Reial Decret de 26 d'agost de 1893 de rompudes arbitràries de terres desamortitzables, només hi ha 104 sol·licituds entre 1895 i 1898 realitzades per 38 individus a tota la Conca, que pugen a 82,86 hectàrees, i només es concedeixen 10,24 hectàrees per tractar-se les altres no de rompudes sinó de terres per a pastures. Ibidem, capítol 6.

51. Aquest sistema de conreu és molt comú al nord de la península i sud de França, anomenat *bouza a Lleó i Zamora*, el trobem documentat també a Astúries, País Basc, Navarra i Aragó, anomenant-se Labaki o Labaquis a les comunitats basco-navarres de la vessant nord dels Pirineus, i Bouzic o Bouzigue al Languedoc. CABERO, 1980; PÉREZ ÁLVAREZ, 1997.

Cloenda

De tot l'assenyalat podem concloure que en el procés de cointegració institucional sembla que la comunitat rural adapta els seus mecanismes de reproducció com a institució a les diferents mesures liberals, però en realitat ens trobem amb una silenciosa i lenta revolució que té com a punta de llança la consolidació dels drets de propietat de caire liberal. No només per la pèrdua de la titularitat dels béns col·lectius per les comunitats, sinó per la desaparició dels mecanismes de flexibilitat en l'accés als recursos que era el pilar bàsic per a la reproducció de les institucions i la recuperació dels pobles en temps de crisi. La recuperació de la terra erma per part de la universitat feia que en les fases de greu crisi (com a part dels segles XVI i XVII) els béns retornessin a titularitat col·lectiva amb un mínim d'infraestructures bàsiques: la flexibilitat dels recursos facilitava, d'una banda, la variació de les estratègies productives de les cases que es mantenien segons les condicions del mercat regional; d'altra banda donava un conjunt de recursos susceptibles d'ésser explotats amb una relativa baixa inversió en les fases de creixement demoeconòmic.

Els canvis del segle XIX suposaren el continu procés d'inscripció de terres (ja fossin béns col·lectius en les seves diverses vies d'explotació, ja pròpies) en els amillaraments i en el Registre de la Propietat, el que suposà l'estancament de la propietat com a particular, sense possibilitat d'ésser utilitzada per ningú més que pel propietari (al marge de la contractació). Això significava el cop de gràcia al sistema comunitari de titularitat col·lectiva dels recursos, però també dels mecanismes tradicionals de regeneració demogràfica i econòmica de la comunitat. Quedà patent al mateix segle XIX, quan al darrer terç s'inicià el procés d'emigració contemporani: la propietat individual consolidada i erma s'anirà expandint i dificultarà el manteniment d'algunes explotacions locals (quan era necessari incrementar la superfície conreada donada la crisi finisecular) i la impossibilitat de generar-se'n altres de noves. És ara quan es produeix una fam de terres al si de les comunitats, efectuant-se, al primer terç del segle XX, els darrers repartiments de terres col·lectives (a les àrees més marginals) i la conquesta de muntanya baixa i mitja amb fusta i matoll destinats a pastures i carbó per les grans cases locals, al temps que moltes terres al voltant dels pobles eren ermes o arrendades mitjançant contractes verbals. No ens hem d'oblidar tampoc de la importància que prenen les subhastes per deutes de contribució, que generen fortes lluites dins dels pobles per aconseguir-les. Tot això va minant la cohesió interna de la comunitat, que explotarà en forma de conflicte generalitzat quan a la fam de terres es sumarà la fam de força de treball a les dècades de 1920 i 1930, generant-se greus tensions amb violència econòmica (execució per crèdits al consum, per exemple) i finalment física i econòmica a la guerra civil i postguerra.

Per acabar hem de fer un incís sobre les societats veïnals. Aquestes, que s'havien constituït com a una solució per al manteniment dels béns col·lectius sota la

nova normativa jurídica liberal, donat el seu caràcter estatutari (copropietat divisible o indivisible del signants), van convertir les comunitats de *lloc*, és a dir, béns propietat dels veïns d'una comunitat, en comunitats de *sang*, on la propietat s'heretava entre els copropietaris malgrat que aquests emigressin, i tancant les portes a nous veïns tal i com ha succeït a la major part de societats, generant-se tot un conjunt de problemes que arriben fins avui dia.

Bibliografia

ALDOMÀ, Ignasi (1999). *La crisi de la Catalunya rural. Una geografia dels desequilibris comarcals (1960-1991)*. Lleida: Pagès editors.

ARGUDO, José L (1993). "La transmisión hereditaria de aprovechamientos vecinales en el derecho aragonés y navarro". Dins: COMAS D'ARGEMIR, Dolores; SOULET, Jean F. (editors). *La familia als Pirineus*. Andorra: Govern d'Andorra, p. 62-73.

ARIZKUN, Alejandro (1988). *Economía i sociedad en un valle pirenaico del Antiguo Régimen. Baztán, 1600-1841*. Pamplona: Gobierno de Navarra.

ARMENGOL SEGÚ Josep (1993a). "L'ajuntament de Tremp entre 1868 i 1931. Continuitat electoral i predomini republicà". [Memòria de Llicenciatura]. Lleida: Universitat de Lleida.

ARMENGOL SEGÚ, Josep (1993b). "El carlisme (1870-1871) i l'integrisme (1888-1918) trempolí. Continuitat i persistència d'unes polítiques marginals". Dins: MIR, Conxita (editora). *Actes. Carlins i Integristes: Lleida segles XIX i XX*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdens, p. 147-175.

ARTIAGA, Aurora (1990). "Montes públicos y desamortización en Galicia". *Agricultura y sociedad*, núm. 57.

ARTIAGA, Aurora; BALBOA, Xesus L. (1992). "La individualización de la propiedad colectiva: aproximación e interpretación del proceso en los montes vecinales de Galicia". *Agricultura y sociedad*, núm. 65, p. 101-120.

BARREIRO, Baudilio (1997). "Montes comunales y vida campesina en las regiones cantábricas". *Studia Historica. Historia Moderna*, núm. 16, p. 17-56.

BONALES, Jacinto (1997). "La desamortización de tierras comunales en la Conca de Tremp (Lleida) 1855-1931". [Memòria de Llicenciatura]. Lleida: Universitat de Lleida.

BONALES, Jacinto (1998). "El comercio pirenaico en la Cataluña Occidental a mediados del siglo XIX" [Comunicació al II Congrés Internacional. Historia de los Pirineos. Girona: UNED-Universitat de Girona. Inèdit].

BONALES, Jacinto (1999). *Les muntanyes en venda. La desamortització de terres comunals a la Conca de Tremp, 1855-1931*. Lleida: Diari de Ponent.

BONALES, Jacinto (2000). "El control de las aguas en el Prepirineo Occidental Catalán (s. XVIII). Reacción real y conflictividad". Dins: VICEDO RIUS, Enric (editor). *Terra, aigua, societat i conflicte a la Catalunya occidental*. Lleida: Pagès editors, p. 161-180.

BONALES, Jacinto (2001). "L'accés a la terra a la Catalunya alodial pagesa i comunitària. El Prepirineu occidental". *Recerques*, núm. 41, p. 31-57.

BONALES, Jacinto (2002). "Cambios y continuidades en la estructuración del poder local en el Prepirineo Occidental Catalán (s.XVIII)". Dins: MIR, Conxita; VICEDO, Enric (editors). *Control social i quotidianitat. Terceres jornades sobre Sistemes agraris, Organització social i Poder local als Països Catalans*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 235-258.

BONALES, Jacinto (2003): "Comunidad rural y economía de mercado en la Conca de Tremp (siglos XVIII-XIX). Cambio económico y éxodo rural". [Tesi doctoral]. Lleida: Universitat de Lleida.

BONALES, Jacinto (2004a): "Estructuració de l'espai i construcció del paisatge a la Catalunya nord-occidental. L'exemple de la Feixa al Pallars Jussà". Dins: VICEDO RIUS, Enric (ed.). *Medi, territori i història. Les transformacions en el món rural català occidental*. Lleida: Pagès editors, p.165-188.

BONALES, Jacinto (2004b): "Estrategias de gestión patrimonial ante los cambios institucionales en el Pirineo catalán (siglos XIX-XX)". [Comunicació al Simposio Internacional: Gestión de patrimonios agrarios y reformas agrarias (1800-1950), Universidad de Salamanca, noviembre de 2004, Prensas Universitarias de Zaragoza.

BONALES, Jacinto (2004c). "Del moltó al corder: transformacions en la producció i comercialització del bestiar oví a la Catalunya nord-occidental (1920-1950)". Dins: VICEDO, Enric (editor). *Fires, mercats i món rural. IV Jornades sobre Sistemes agraris, Organització social i Poder local als Països Catalans*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 557-580.

BONALES, Jacinto; RAVENTÓS, Pepita (2001). "La percepció i l'ús del medi natural i del paisatge a Isona i Mur als segles moderns (XVI-XIX)". Dins: MONTSEC ACTIU SL; MUSEU DE LA CONCA DEL·LÀ. "La percepció i ús del medi natural i del paisatge a les conques de Tremp, Dellà i el Montsec (Pallars Jussà): una visió etnohistòrica". [Memòria inèdita de la investigació realitzada per a l'Inventari del Patrimoni Etnològic de Catalunya].

BOUCHARD, Gérard (1994). "Trois chemins de l'agriculture au marché: capitalisme, proto-industrialisation, co-intégration. Réflexion à partir de l'exemple de Saguenay (Québec)". *Histoire & Sociétés Rurales*. Vol. 2, p. 69-90.

BRINGUÉ PORTELLA, Josep M. (1995). "Comunitats i béns comunals al Pallars Sobirà, segles XV-XVIII". [Tesi doctoral]. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra.

BRINGUÉ PORTELLA, Josep M. (1998). "Comunitats en franc alou. El Pallars Sobirà, segles XV-XVIII". Dins: BELENGUER, Ernest; DANTÍ, Jaume; GUAI, Valentí (editors). *Els béns comunals a la Catalunya moderna (segles XVI-XVIII)*. Barcelona: Rafael Dalmau, p. 63-79.

BRUNET, Michel; BRUNET, Serge; PAILHÈS, Claudine (dir.) (1993). *Pays Pyrénéens & Pouvoirs Centraux XVIe-Xxe s. Actes du Colloque International organisé à Foix les 1-2-3 Octobre 1993*. 2 Vols. Foix: Association des Amis des Archives de l'Ariège.

BURGUENO, Jesús (1995). *De la vegueria a la Província. La formació de la divisió territorial contemporània als Països Catalans (1790-1850)*. Barcelona: Rafael Dalmau.

CABERO, Valentín (1980). *Espacio agrario y economía de subsistencia en las montañas Galaico-leonesas: la Cabrera*. León: Ediciones Universidad de Salamanca.

CAMIADA BOYER, Martina (2001). *La casa en la comunitat andorrana del segle XVII al segle XIX. Solidaritats, estratègies d'aliances i de poder*. Andorra: Editorial Andorra.

CONGOST, Rosa (2000). "Sagrada propiedad imperfecta. Otra visión de la revolución liberal española". *Historia Agraria*, núm. 20, p. 61-93.

DE DIOS, Salustiano; INFANTE, Javier; ROBLEDO, Ricardo; TORIJANO, Eugenia (coordinadors) (1999). *Historia de la propiedad en España. Siglos XV-XX. Encuentro interdisciplinar, Salamanca, 3-6 de junio de 1998*. Salamanca: Centro de Estudios Registrales.

DÍAZ DE ARCAYA, Francisco (1919) "Agrupaciones y Mancomunidades de Municipios". Dins: *Asamblea de Administración Municipal Vasca*. San Sebastián, p. 251-275.

DOMINGUEZ MARTIN, Rafael (1996). *El campesino adaptativo: campesinos y mercado en el norte de España, 1750-1880*. Santander: Universidad de Cantabria.

ESPIAU, Santiago (2001). "La propietat de les muntanyes i les 'societats de veïns' del Pallars Sobirà". Dins: VAQUER ALOY, Antoni (coordinador). *El dret privat del Pallars Sobirà*. Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia, p. 111-158.

FONTAINE, Laurence (1994). "Espaces, usages et dynamiques de la dette dans les hautes vallées dauphinoises (XVIIe-XVIIIe siècles)". *Annales H.S.S.* núm. 6, p. 1375-1391.

GIFRE, Pere (1996). "Universitats endeutades i fiscalitat comunitària. Les universitats del comtat d'Empúries 1659-1705". *Recerques*, núm. 33, p. 53-75.

GIL, Xavier (2000). *La desamortització dels béns comunals al Pallars Sobirà. El cas de Lessui*. Tremp: Garsineu Edicions.

GRUPO DE ESTUDIO DE LA PROPIEDAD COMUNAL (2004). "La devolución de la propiedad vecinal en Galicia (1960-1985). Modos de uso y conflicto de propiedad". *Historia Agraria*, núm. 33, p. 105-130.

IMIZCOZ BEUNZA, José M. (1993). "Comunidad de Valle y Feudalismo en el norte de la península: algunas preguntas desde el valle de Baztán". Dins: SARASA SÁNCHEZ, Esteban; SERRANO MARTÍN, Eliseo (editores). *Señorío y Feudalismo en la Península Ibérica (ss. XII-XIX)*. Vol. III, Zaragoza: Institución Fernando el Católico, p. 69-86.

IMIZCOZ BEUNZA, José M.; FLORISTÁN, Alfredo (1993). "La comunidad rural vasconavarra (s.XV-XIX): ¿un modelo de sociedad?". Dins: *Mélanges de la Casa de Velázquez. Époque Moderne*, Tomo XXIX (2), p. 193-215.

IRIARTE, Iñaki (1996). *Bienes comunales y capitalismo agrario en Navarra 1855-1935*. Madrid: MAPA.

MARTÍN GALINDO, José L. (1953). "Cultivos sobre cenizas en la provincia de León". *Archivos Leoneses*, núm. 14, p. 79-96.

OLIVARES PERIU, Jordi (2000). *Viles, pagesos i senyors a la Catalunya dels Àustria. Conflictivitat social i litigació a la Reial Audiència (1591-1662)*. Lleida: Pagès editors.

PÉREZ ÁLVAREZ, M. José (1996). *La montaña noroccidental leonesa en la Edad Moderna*. León: Universidad de León.

PÉREZ SARRIÓN, Guillermo (1999). *Aragón en el Setecientos. Crecimiento económico, cambio social y cultura, 1700-1808*. Lleida: Milenio.

PIQUÉ BADIA, Joan R. (1998). "Solidaritats pageses. L'organització política administrativa de la vall de Barravés al segle XVII". Dins: BARRULL, Jaume; BUSQUETA, Joan J.; VICEDO, Enric (editors). *Solidaritats pageses, sindicalisme i cooperativisme. Segones jornades sobre Sistemes agraris, Organització social i Poder local als Països catalans*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 235-248.

SANLLEHY SABÍ, M. Àngels (1996): "Comunitats, veïns i arrendataris a la Val d'Aran (s.XVII-XVIII): dels usos comunals a la dependència econòmica". [Tesi doctoral]. Barcelona: Universitat de Barcelona.

SEBASTIÀ, A.; PIQUERAS, J.A. (1987): *Pervivencias feudales y revolución democrática*. València: Edicions Alfons el Magnànim.

SERRA, Eva (1998). "Béns comunals: algunes consideracions". Dins: BELENGUER, Ernest; DANTÍ, Jaume; GUAL, Valentí (editors). *Els béns comunals a la Catalunya moderna (segles XVI-XVIII)*. Barcelona: Rafael Dalmau.

SOLSONA SORROSAL, Carme (1994). "La desamortització eclesiàstica a la Província de Lleida (1838-1851)". [Tesi doctoral]. Lleida: Universitat de Lleida.

TARRAUBELLA MIRABEF, F. Xavier (1990). *La Canadenca al Pallars*. Lleida: Virgili & Pagès.

TELLO, Enric (1995). *Cervera i la Segarra al segle XVIII. En els orígens d'una Catalunya pobre, 1700-1860*. Lleida: Pagès Editors.

THIBON, Christian (1988). *Pays de Sault. Les Pyrénées audoises au XIXe siècle: les villages et l'État*. Paris: Editions du CNRS.

VICEDO RIUS, Enric (editor) (1990). *Empreses i institucions econòmiques contemporànies a les terres de Lleida, 1850-1990*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs.

ZINK, Anne (1997). *Clochers et troupeaux. Les communautés rurales des Landes et du Sud-Ouest avant la Révolution*. Bordeaux: Presses Universitaires.